

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 39 Volume: 8 Issue: 39

Ağustos 2015 August 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

Geçmişten Günümüze Kıbrıslı Rumlar: Dil, Din ve Kimlikleri

Greek Cypriots From Earliest Time to the Present Day: Language, Religion and Identities

İsmail ŞAHİN*

Öz

Bu araştırmanın amacı, tarihsel süreçte Kıbrıs'ta yaşanan toplumsal ve siyasal kimlik değişimini analiz etmektir. Uzun bir tarihsel periyodu konu edinen çalışma, bu zaman diliminde meydana gelen önemli olaylara yer vermeye çalışmıştır. Çalışmanın bilimsel ölçütlere uygun bir şekilde vücuda getirilebilmesi için yerli yabancı birçok akademik kaynaktan istifade edilmiştir. Eklektik bir yöntemle hazırlanan çalışma, Yunan kültürünün Kıbrıs'taki karşılığını araştırmıştır. Çalışma ayrıca, Kıbrıs'ta Helenizmle başlayan sürecin milliyetçilikle nasıl biçim değişikliğine uğradığını ortaya koymuştur. Kıbrıs'ın kesintisiz üç bin yıldır Yunan adası olduğu tezi, bu çalışmanın yanıt aramaya uğraştığı temel konu olmuştur. Araştırmanın sonucu, Kıbrıs'ta gözlemlenen Yunan kültürünün kesintisiz bir tarihi sürecinin devamı olmadığını, bunun aksine icat edilmiş olduğunu iddia etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Helenizm, Kıbrıslı Türkler, Kıbrıslı Rumlar, Milliyetçilik.

Abstract

The object of this research is to analyze the historical transformation of social and political identity in Cyprus. This research of long-term history is tried to deal with important events in the period. Many local and foreign academic resources are taken into account to make a sophisticated research. An eclectic method is used in this research to analyze the role of Greek culture in Cyprus. Also, it is revealed that how nationalism transformed the process which is started with Hellenism in Cyprus. This paper questions the thesis that Cyprus had been a Greek Island continuously for three thousand years. As a result of the research, it is claimed that the Greek culture in Cyprus is not the continuation of the historical process but a constructed history.

Keywords: Cyprus, Hellenism, Turkish Cypriot, Greek Cypriots, Nationalism.

Giriş

Uzun bir zaman diliminde hazırlanan bu çalışmanın amacı, Kıbrıs sorununun altında yatan etmenleri anlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda, Kıbrıs'ın tarihsel süreçte geçirdiği evrimler irdelenmiştir. Kıbrıs sorunu, her ne kadar güncel pazarlıklarla çözülmeye çalışılsa da, kökleri tarihte yatan bir sorun yumağıdır. Yunan tarih tezinin bölünmez bir parçası haline getirilen Kıbrıs, milliyetçilik çağından bugüne primordialist bir yaklaşımla ele alınarak farklı anlamlar kazanmıştır. Bu yaklaşımın tarihi seyri beraberinde Kıbrıslı Türklerin dışlanması sonucunu getirmiştir. Başpiskopos Makarios ile birlikte uluslararası camiada kendine yer edinmeye çalışan, "üç bin yıllık Helen adası Kıbrıs" teziyle özdeşleşen primordialist milliyetçi söylem, adayı kısa vadede toplumsal çatışmaların yaşandığı bir yer haline getirmiştir. Çalışma bu yönüyle, ortaya atılan ve orta vadede tartışılmaz bir inanca dönüşen bu teze karşı çıkmaktadır. Çalışma, milletlerin tarihi süreklilik içinde kadim olduğu fikrine sıcak bakmamakta, buna mukabil; milletlerin ve milliyetçiliğin modern çağa ait yapılar olduğunu kabul etmektedir. Bu bağlamda yapılan bu araştırma, Yunan Krallığı'nun resmi politikası haline gelen Megali İdea'nın, toplumsal, siyasi ve ekonomik koşulları oluşturarak Yunan ulusunu yeniden kurguladığını savunmaktadır.

Kıbrıs'ın Adı ve Coğrafi Özellikleri

Şekil itibarıyla, Akdeniz üzerinde yüzen bir koyun ya da keçi postuna benzetilen Kıbrıs Adası'nın isminin nereden geldiği konusunda tarihçiler arasında tam bir fikir birliği yoktur. Hammer, Kıbrıs'ın ismi hususunda: "Adı, bir çiçekten, ya Kiniras'ın kızından ya da aşk ilahesi Kiplis'ten alınmış bulunan Kıpros Adası, Şöhretli şehirleri Amatuzya, Pafya ve Salaminya adlarıyla da tanınmıştır" demektedir (Hammer, 1991: 124). "Tarih'te Kıbrıs" adlı eserin yazarı ve Kıbrıs'ın ilk Türk tarihçilerinden Halil Fikret Alasya, Kıbrıs'ın adının Mısırlılar ve Hititler zamanında "Alasya veya Asi", Fenikeliler zamanında ise "Hetim" olarak anıldığını söylemektedir (Alasya, 1988: 1). İbrani kaynaklarında ise, Yahudilerin Kıbrıs Adası için "Kittim" ya da "Hetim" ismini kullandıkları görülmektedir. Ayrıca "Kıbrıs" adının, Ada'nın en önemli yer altı kaynaklarından olan bakır madeninden geldiği bilgisi de birçok kaynaktan yer almaktadır.

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ismailsahin@karabuk.edu.tr

Akdeniz'in Sicilya ve Sardunya'dan sonra üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, üç kıtanın ticaret yollarının kesiştiği Doğu Akdeniz'in en büyük adası olması nedeniyle çok önemli bir coğrafi ve jeopolitik konuma sahiptir. Kıbrıs Adası'nın yüzölçümü, 9251 km² olup, doğu-batı ucu arasındaki (zafer Burnu-Arnaut Burnu) maksimum uzunluğu 225 km ve genişliği ise, güneyde Gata Burnu ile kuzeydeki Koruçam Burnu arasında, 96,5 km'dir. Kıbrıs Adası'nın kuzeyde Türkiye'ye olan uzaklığı (Koruçam Burnu-Anamur Burnu arası mesafe) 71 km'dir. Ada'nın Suriye'ye olan uzaklığı ise yani Zafer Burnu ile Lazkiye'nin kuzeyinde yer alan Ra's İbn Han Burnu arasındaki mesafe 98 km'dir (Kara, 2009: 1). Kıbrıs'ın Yunanistan sahillerine 800 km, Rodos Adası'na 400 ve Mısır'a olan uzaklığı 370 km'dir.

Ada olması sebebiyle, derin ve geniş doğal körfezlerinden ziyade birtakım çıkıntı ve girintileri ihtiva eden, 782 km uzunluğundaki sahilleriyle kendine özgü bir şekle sahip olan Kıbrıs, Prof. Dr. Cevat Rüştü Gürsoy tarafından "Şahadet parmağı Türkiye'nin İskenderun körfezini gösteren bir el" olarak tasvir edilmiştir (Gürsoy, 1962: 165). Kıbrıs'ın jeolojik yapı bakımından eski devirlerde Anadolu'nun bir parçası olduğu, çağdaş coğrafyacılar ve jeologlar tarafından kabul edilmektedir. Alfred Philippson, Raoul Blanchard, Pierre Gourou, P. Birot, D. S. Walker, Sir L. Dudley Stamp, Besim Darkot gibi sahalarında ün yapmış değerli coğrafyacı ve jeolog bilim adamları jeolojik olarak Kıbrıs-Anadolu ilişkisini: "Yapı bakımından Kıbrıs, İskenderun Körfezi güneyinde denize ulaşan Toros sıradağlarının bir devamıdır" şeklinde açıklamışlardır (Alagöz, 1971: 13-20). Ayrıca Kıbrıs'ta yapılan çağdaş arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen bulgular da bu durumu doğrular niteliktedir.

Adanın Tarihi ve İlk İnsanları

Kıbrıs, Akdeniz havzasındaki özellikli konumu, toprağının verimliliği, güzel iklimi ve sahip olduğu zengin bakır madeni nedeniyle, bölgede kurulan irili ufaklı birçok siyasi teşekkülün ilgisini üzerine çekmiştir. Bu siyasi teşekküllerden deniz gücüne sahip olan devletler ya da imparatorluklar Doğu Akdeniz'in en büyük adası olan Kıbrıs üzerinde hâkimiyet kurmayı başaramışlardır.

Akdeniz ticaretinin mutlak uğrak noktası olan Kıbrıs adası, tarihi boyunca Mısırlılara, Hititlere, Yunanlılara, Fenikelilere, Asurlulara, Perslere, Romalılara, Bizanslılara, Fransızlara, Venediklilere, Cenevizlere, İngilizlere ve Türklere ev sahipliği yapmıştır. Akdeniz çevresinde kurulan büyük güçlerin tesiri altında kalan Kıbrıs, bunun bedelini çoğu zaman sahip olduğu kıymetlerle ödemiştir. 1961 yılında Boğazköy kazılarında bulunan Hititler'e ait bir tablette Hitit Kralı Suppiluliuma : "Alaşiya Kralı'nın karılarını, çocuklarını, bütün mallarını, elime geçirdiğim tüm insanlarını esir edip Hattuşaş'a getirdim. Böylece Alaşiya ülkesini köleleştirdim, üzerlerine vergi koydum" demektedir (Güterbock, 1967: 77). Bu nedenle adanın dört bir yanında farklı kültürel izlere rastlamak mümkündür. Bu kültürel zenginliğin bilimsel kanıtı olan arkeolojik kazılar bize, Kıbrıs'ın tarihinin Neolitik devirlere kadar geriye gittiğini gösterir bulgular vermektedir. Bu kazılardan elde edilen çalışmalar sonucunda, Kıbrıs'taki ilk insan belirtilerine adanın kuzey ve güney sahil şeridi üzerinde yer alan tatlı su kaynaklarının çevrelerinde rastlanıldığı görülmüştür (Gunnis, 1973: 5). Bahsi geçen bölgelerde yapılan kazılar sonucunda elde edilen insan iskeletleri üzerinde yapılan bilimsel çalışmalar, burada yaşayan ilk insanların güçlü bir fiziksel yapıda ancak bu bedensel güçlülüğün yanında boylarının kısa olduğunu tespit etmiştir (Gunnis, 1973: 6).

Bu güçlü fiziksel yapıya sahip kısa boylu insanların, hangi ırka mensup oldukları ve Kıbrıs'a nereden geldikleri bilgisine henüz sahip değiliz. İlk Kıbrıslıların ırksal kökenleri konusundaki belirsizlik karşısında, başta Yunanlı tarihçiler olmak üzere birçok batılı tarihçi Kıbrıs'ın yakın dönem demografik yapısından hareketle, adanın ilk sakinlerinin Yunanlılar olduğunu iddia ederek, bu belirsizliğe karşı çıkmışlardır. Örneğin William Mitford, "History of Greece" adlı yapıtında bu konu üzerinde ısrarlı bir şekilde durur ve tartışmasız olarak ilk Kıbrıslıların, Yunanlılar olduklarını öne sürer (Mitford, 1823: 331). Lapethos, (günümüzde Lapta), bölgesinde yapılan tarihi kazılar sonucunda elde edilen insan iskeletleri üzerinde araştırma yapan antropologlar, bu iskeletlerin Akdeniz Havzası'ndan örnekler taşıdığını tespit etmişlerdir (Buxton, 1920: 185). Özellikle bu iskeletlerin büyük çoğunluğunun Suriye'deki kazılarda bulunan iskeletlerle büyük benzerlik taşıdığı öne sürülmüştür (Buxton, 1920: 198). Bu sonuçtan hareketle, antropolog Buxton: "Doğu ve Batı kültürünün nöbetleşe olarak Kıbrıs'ı etkisi altına aldığı" söylemiştir (Buxton, 1920: 185).

İlk Kıbrıslıların ırksal kökeni konusundaki bir diğer yaygın görüşe göre ise, Kıbrıs'ın ilk insanları Fenikelilerdir (An Universal History, 1747: 242). Herodot da bu görüş üzerinde durur. Herodot, Kıbrıs'ın ilk sakinlerinin Fenikeliler olduğunu, adanın verimli topraklarından dolayı çevreden birçok koloninin adaya gelip yerleştiğini söylemiştir (An Universal History, 1747: 243). Özellikle Kition'dan (eski Larnaka) başlayarak, daha aşağıda yer alan Limasol bölgesine kadar olan coğrafyada yoğun bir şekilde Fenike izlerine rastlanılmaktadır (Bikai, 1989: 207). Ancak bu etkiyi sadece bu bölgelerle sınırlamak büyük bir yanlış olabilir. Çünkü Kıbrıs'ın iç kesimlerinde yer alan İdalion bölgesinde ve kuzey sahil şeridinde yer alan Lapithos'ta da bu etki fazlasıyla görülür. Bu iddiaların yanında, 1191 yılında Kıbrıs'a ayak basan Arslan Yürekli Richard, adanın büyük çoğunluğunun Grekler ve Ermenilerden oluştuğunu ifade etmiştir (Buxton, 1920: 185). Kıbrıs'ta yaşayan ilk insanların kimler olduğu noktasında elimizde yeterince kesin bilimsel kanıtların olmadığı,

yukarıdaki görüşlerin birer varsayımdan ibaret olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır. Ancak eldeki güvenilir kaynaklar araştırmacılara, Kıbrıs'ta farklı kavimlerden insanların eşzamanlı olarak adanın farklı bölgelerinde de olsa birlikte yaşadıkları bilgisini vermektedir. Bu kavimlerin adanın farklı bölgelerine yerleştiği ve buralarda kendilerine küçük yerel krallıklar kurduğu görülmüştür. Örneğin, bilinen ilk tarihinden, Ptolemy'ler dönemine, yani geç bakır çağından M.Ö. 330'lara kadar Kıbrıs bu küçük yerel krallıklar tarafından idare edilmiştir. Bu krallıkların en önemli özelliği, yarı bağımsız siyasal birlikler olmalarıdır. Bir diğer ifadeyle bu küçük krallıklar, çevrenin egemen gücüne bağımlı olup, bunun bir ifadesi olarak da bu egemen güce vergi ödemişler ve savaş zamanında onlara lojistik destek sağlamışlardır.

Özellikle M.Ö. 4. ve 5. yüzyıllarda Kıbrıs'ta on bir küçük krallığın aynı anda varolduğu araştırmacılar tarafından iddia edilmiştir (Maier, 1994: 297). Kıbrıs'ın on bir farklı bölgesinde kurulan bu krallıklar arasında sürekli bir mücadelenin varlığı iddia edilen bilgiler arasında yer almaktadır. Yine bu mücadelenin nihai amacının, adanın tamamı üzerinde egemenlik kurarak Akdeniz ticaretini ele geçirmeye çalışmak olduğu söylenmektedir. Kendi aralarında çatışma halinde olan bu krallıklar, Pers hükümdarına düzenli olarak vergiler ve hediyeler göndermişler, savaş zamanında ise hep birlikte ona destek vermişlerdir (Maier, 1994: 299).

Helenizm ve Kıbrıs

M.Ö. 333 yılında Büyük İskender'in Persleri mağlup etmesiyle, Kıbrıs krallıkları dolaylı olarak İskender'in egemenliği altına girmişlerdi. Bilindiği üzere, İskender'in Akdeniz dünyasını kapsayan fetihleriyle birlikte Helen kültürü ağırlığını bölgede giderek artırmaya başlamıştı. Helen kültürün etkisiyle, tüm önemli şehirler Yunan mimarisinden esinlenerek yeniden tasarlanmış, Yunanca başat dil olarak yayılmaya başlamış ve dini ritüeller Yunan inancına uydurularak yeniden yorumlanmıştı (Roueché, 2000: 304). Kaçınılmaz olarak, söz konusu Helenist furyadan Kıbrıs da etkilenmiştir. Hızlı bir şekilde Helenizm adada yayılırken, Fenikelilerin dini ritüelleri, Yunan mitolojisine uyarlanmaya başlanmıştır. Böylece; Baal ve Melkhart, Zeus ve Herakles olurken, Resef-Mikal ise Asklepios ve Apollo olmuştur (Luke, 1973: 22). Bu sosyolojik değişimin sonucu olarak; Yunan Kültü'nün simgeleri olan, Zeus, Herakles, Apollo, Artemis, Athena gibi Yunan tanrıları, Kıbrıs'ın kültüründe yer edinmeye başlamıştır (Maier, 1994: 299).

Özellikle Salamis Krallığı'nın Yunan site devletleriyle sıkı ilişkileri söz konusuydu. Artan ilişkiler sonucunda Salamis Krallığı, Yunan site devletleriyle daha kolay ticaret yapmak maksadıyla M.Ö. 5. yüzyılın sonuna doğru Yunan alfabesini ve Yunan parasını, kendi krallığı dahilinde kullanmaya başlamıştı (Maier, 1994: 305). Kıbrıs'ta Yunan etkisini Salamis Krallığı ile sınırlandırmak her ne kadar yanlış olacaksa da, bu etkiyi tüm ada sathına yaymak da aynı ölçüde yanlış olacaktır. Konunun uzmanları tartışmasız bir şekilde Kıbrıs'taki Fenike etkisini, Yunan etkisinin üzerinde tutarlar ve bu savlarını da arkeolojik verilerle desteklerler. Kıbrıs'taki Yunan etkisi, Salamis Krallığı etrafında dönerken, bu etki İskender'in Kıbrıs'ı hâkimiyeti altına almasıyla zirveye ulaşmıştır. Böylece, adanın hâkim kültürü olan Fenike kültürü, artan Helen kültürünün baskısı altında, giderek önemini yitirmeye başlamıştır.

Büyük İskender'in M.Ö. 323'te ölümünden sonra, fethettiği topraklar ileri gelen komutanları arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşımın Kıbrıs ve Mısır, komutan Ptolemy'nin hissesine düşmüştü. Bunun sonucu olarak Kıbrıs, uzun bir aradan sonra tekrar tek bir krallık tarafından yönetilir hale gelmiştir. Böylece ada üç asır boyunca Mısır'dan atanan valiler tarafından idare edilmiştir. Kıbrıs'ın geleceğinin tayininde bu üç asırlık dönem çok mühim bir rol oynamıştır. Bu süre zarfında ada, bir uçtan bir uca Helenistik kültürünün etkisi altına girmiştir. Yunan kültür ve edebiyatı, adanın milli kültürü ve edebiyatı haline gelmeye başlamıştır. Bilhassa Stoacı Felsefe Okulu'nun kurucusu Zeno sayesinde, adada Yunan felsefesi hızla yayılmıştır. Helen kültürünün, Fenike kültürünün yerini alması neticesinde, Roma dönemine (M.Ö. 58- M.S. 395) gelindiğinde, ada artık tamamıyla Hellenize olmuştu (Wallace-Williams, 1999: 198).

Hıristiyanlık Versus Paganizm

Kıbrıs, M.Ö. 58 yılında Roma İmparatorluğu'nun idaresi altına girmiştir. Yaptığı başarılı savaşlarla, Mısır'ı Romalılara kazandıran Sezar'ın yeğeni Oktavianus, Roma'da cumhûriyet devrini kapatıp, imparatorluk devrini başlatmıştır. Roma orduları başkumandanı olan Oktavianus'a M.Ö. 27 yılında, "ulu" manasına gelen "Augustus" ünvanı ve "İmperium" dini yetkisi verilmişti. Augustus Oktavianus, imparator yetkisiyle öteki generallerin üzerine çıkmış ve Roma'nın yönetimini eline almıştı. Yönetim mekanizmasını değiştirerek eyaletlerin idaresini senatoyla paylaşmıştır. Roma'nın cumhuriyet idaresinden, İmparatorluğa geçmesi üzerine, Kıbrıs'a da M.Ö. 22 yılında eyalet statüsü verilmiş ve bu tarihten sonra ada Roma Senatosu tarafından atanan valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Roma Devleti Akdeniz'i hâkimiyeti altına almıştı ve Roma ticareti Akdeniz'in bir ucundan öbürüne gelişip yayılmıştı. Bu durum doğal olarak, Doğu Akdeniz'in ve Yakındoğu'nun en önemli kavşak noktası Kıbrıs'ı, Doğu-Batı ticaret hattının merkezi olma yolunda bir rol oynamaya itmiştir. Pax Romana'nın bir sonucu, hatta bir zorunluluğu olarak, Kıbrıs'ın Akdeniz ticaretinin akışkanlığını kolaylaştırmaktan başka bir seçeneği kalmamıştı. İşte bu sebepten dolayı Roma Devleti, adanın hem kara hem de deniz ulaşım ağına büyük önem vermiş, idari yönetimi yeniden ele almış ve başkenti Sa-

lamis'ten, Baf kentine taşımıştır (Gunnis, 1973: 11). Bayındırlık ve altyapı hizmetlerine ağırlık vererek ticaretin gelişmesini sağlamıştır.

Aynı hedefle, adayı kuzeyinden güneyine, batısından doğusuna taş yollarla birbirine bağlamıştır (Newman, 1953: 58). Hizmete sunulan yeni yollar sayesinde, adanın elverişli tüm körfezlerini birer ticari limana çevirmiştir. Bu dönemde, Kıbrıslılar ilk kez su kemerleri ve köprülerle tanışmışlardır. Roma idaresiyle birlikte, adada ticaret hızla gelişmiş, zenginlik ve refah artışı sağlanmıştır. Maddi refahın cezbediciliği, Kıbrıs'a çevre ülkelerden ciddi bir nüfusun göç etmesine neden olmuştur. Bu göçmenlerin çoğunluğunu Yahudiler oluşturuyordu. Zaten adada hatırı sayılır bir Yahudi nüfusu yaşıyordu. Böylece Kıbrıs'ın nüfusu geçmişine oranla çok ciddi bir artış kaydetmişti (Newman, 1953: 58-59).

Roma idaresi altında Kıbrıs'ta yaşanan en kayda değer tarihî olay, şüphesiz Hıristiyanlığın bu dönemde adada yayılmaya başlamasıdır. Hıristiyanlık öncesi, Kıbrıslılar arasında yaygın bir "pagan inancı" bulunuyordu. Bu pagan inancının temelini; Yunan, Mısır ve Fenike ritüellerinin harmanlanması sonucu ortaya çıkan Kıbrıs yorumu oluşturuyordu. Bir diğer ifadeyle, Akdeniz coğrafyasının hâkim dini kültürlerinin bir uzantısını Kıbrıs'ta bulmak çok kolaydı. Örneğin, Herodot Suriye'deki Afrodit Tapınağı için: "...bu tapınak, araştırmalarımın vardığı sonuca göre, bu tanrıçaya adanmış tapınakların en eskisidir; Kıbrıs'taki tapınak da ondan örnek alınarak yapılmıştı, Kıbrıslılar kendileri söylerler bunu..." (Herodotos, 2004: 52) demek suretiyle, bu etkiyi en güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Adada tek tanrılı inanca sahip tek topluluk Yahudilerdi. İlk Yahudilerin adaya ne zaman geldikleri henüz kesinleşmiş değildir. Ancak kaynaklar Yahudilerin çok eski zamanlardan beri Kıbrıs'ta yaşadıklarını söylemektedir. Babil Kralı Nebukadnezar'ın M.Ö. 586'da İsrail Krallığı'na son vermesi sonucunda sürgün edilen Yahudiler'den bir kısmının adaya gelmiş olma ihtimali çok yüksektir. Diğer taraftan, M.S. 66 yılında Filistin'de Roma'ya karşı ayaklanan Yahudiler, Roma idaresi tarafından sürgün edilince, bunların bir kısmı da yine Kıbrıs'a gelip yerleşmişlerdi. Tüm bunların sonucunda, Kıbrıs'ta Hıristiyanlığın yeşermeye başladığı dönemde, adada azımsanmayacak bir Yahudi nüfusu olduğu söylenebilir. Bu nüfus genelde adanın kıyı kesimlerine dağılmış olmasına rağmen, çoğunluk bir kıyı şehri ve adanın ticaret merkezi olan Salamis'te hayatlarını idame ettiriyordu. Kıyı kesimini tercih etmelerindeki en önemli nedenden biri ticaret, diğeri ise Filistin'e olan ulaşım kolaylığı olduğu iddia edilebilir.

48 yılı hem Kıbrıs, hem Roma hem de Hıristiyanlık tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu yılda Kıbrıs valisi Sergius Paulus, kendisine din olarak Hıristiyanlığı seçmiştir. Böylelikle ilk kez Romalı bir yönetici Hıristiyan olurken, Kıbrıs da ilk defa Hıristiyan bir idareci tarafından yönetilmeye başlanmıştı. Bu olay, daha sonraki yıllarda adanın sosyal, kültürel ve dinsel değişiminde büyük rol oynayacaktır. Kıbrıs bir kez daha, dışsal bir etkinin sonucunda değişmek zorunda kalmıştı. Nitekim içerdekilerin, dışarıdakilere direnecek güçleri yoktu. Hıristiyanlıkla birlikte, Akdeniz coğrafyasının dini, yeniden değişime uğramaya başlamıştı. Bir diğer tek tanrılı din olan Musevilik'ten farklı olarak Hıristiyanlık herkesi içerisine dahil edebilecek öğretilere, evrensel değerlere sahipti. Yani birincisinde olduğu gibi sadece bir kavme ait değildi. Musevilik Kıbrıs adasındaki Yahudilerle sınırlı iken, Hıristiyanlık adanın tüm sakinlerine hitap ediyordu.

46 yılında Barnabas'ın çabaları sonucunda adaya giren Hıristiyanlık, 48 yılında büyük bir başarıya imza atmıştı. Kıbrıs'taki baş idarecinin Hıristiyanlığı kabul etmesi, kitleler üzerinde büyük bir tesir yaratmış olmalı ki, ada hızlı bir biçimde dinsel kabuk değiştirmeye başlamıştır. Roma idaresinin Hıristiyanlık üzerindeki baskısı, böylece Kıbrıs'ta etkisini yitirmiştir. Filistin'de olduğu gibi Kıbrıs'ta da Hıristiyanlığa ilk gönül verenler Yahudiler olmuştur (Taeuber, 1955: 5). Paganlar henüz durumun farkında değillerdi. Bu nedenle, Hıristiyanlığı anlatan vaazlar, Kıbrıslı Yahudileri hedef alıyordu. Bu vaazlar karşılıksız kalmıyor her geçen gün Hıristiyanlık listesine yeni Yahudiler ekleniyordu. Bu durum, Hz. İsa'nın Mesihliğine kesin surette inanmayan Yahudilerin sert tepkisiyle karşılaştı. Bunun en somut delili; ırkdaşları Barnabas'ı sırf Hıristiyanlığa hizmet etmesinden dolayı öldürmeleridir. Ancak yine de Kıbrıs'ta Hıristiyanlığın yayılmasının önüne geçemediler. Kayda değer bir diğer gelişme; Kıbrıs'ta Hıristiyanlığın yayılmasına paralel olarak, Apostolik Kıbrıs Kilisesi'nin temellerinin bu dönemde atılmış olmasıdır (Spyridakis, 1964: 32). Bu durum Kıbrıs'ta Hıristiyanlığın bireysellikten, kurumsallığa geçiş sürecini başlatarak, klasik ruhban sınıfının ortaya çıkışını sağlamıştır. Ancak burada şunu belirtmekte yarar vardır; Kıbrıs'ta Hıristiyanlık St. Barnabas ve St. Paulus ile başlamıştır. Bu olay İncil'in "Resullerin İşleri" kısmında uzun uzadıya anlatılır (Uçal-Malcolm, 2005: 209). Adada 46 yılında başlayan bu maceranın, daha sonraki yıllarda ve yüzyıllardaki serencamı hakkında kesin bir bilgi yoktur. 325 yılında İznik Konsülünde Baf piskoposu diye biri ortaya çıkıncaya kadar adadaki Hıristiyanlar hakkında bilgiler edinebileceğimiz herhangi bir kayıt şu an için bulunmamaktadır (Wallace-Williams, 1999: 200).

Yahudiliğin Tasfiyesi

Kıbrıs'ta Yahudi nüfusunun var olduğundan daha önce bahsetmiştik. Yahudiler Kıbrıs'ta kolaylıkla ticaret yapabilecekleri liman şehirleri etrafında toplanmışlardı. Böylelikle hem adanın ticaretini ellerinde

bulundurma, hem de Filistin bölgesiyle daha yakın ilişki kurma imkanı yakalamışlardı. Tek Tanrı inancına sadece kendilerinin sahip olduğunu düşünen Museviler, bu nedenle kendilerinin Allah tarafından seçilmiş olduklarına inanıyorlardı. Bu bir anlamda kendilerini diğer kavimlerden üstün görme sonucunu doğuruyordu. Ticaretle uğraşmalarından dolayı bol kazanç elde ediyorlardı. Ticaret yoluyla kazanılan bol para ve ardından gelen refah, kendilerinden daha fakir konumda olan diğer topluluklar karşısında bu tezi kendilerince doğruluyordu.

116 yılında Yahudiler, başta Mısır, İskenderiye ve Kıbrıs olmak üzere Roma idaresine karşı ayaklanmışlardı (Lewis, 2003: 46; Gunnis, 1973: 12). Kıbrıs'taki isyan kısa sürede ada sathına yayılarak yaklaşık iki yıl sürmüştür. Bu kanlı iç savaş, Kıbrıs Tarihi'nin bilinen en büyük iç savaşı olarak değerlendirilebilir. Öyle ki, ölü sayısının 240 binlere ulaştığı iddia edilmektedir (Spyridakis, 1964: 33; Gunnis, 1973: 12; Taeuber, 1955: 5). Kıbrıs'ta Artemion liderliğinde ayaklanan Yahudilerin isyanı ancak 117 yılında bastırılabilmiştir. İsyanın bastırılmasıyla Yahudiler, Roma Senatosu'nun bir kararıyla adadan sürülmüşlerdir. Bu olay sonrası Kıbrıs'ta antisemitizm öyle bir noktaya varmıştı ki, bu ayaklanmadan birkaç yüzyıl sonra bile adaya ayak basan herhangi bir Yahudi'nin, batan bir geminin kazazedesi bile olsa hemen öldürüldüğü söylenmiştir (Lukach-Jardine, 1913: 18).

Yahudilerin Kıbrıs'tan sürgün edilmesiyle, adanın hem toplumsal hem de dinsel hayatı temelden değişmiştir. Hıristiyanlığın adada yayılmasının önündeki en büyük engel böylece ortadan kalkmış oldu. Nüfus dengesi giderek Hıristiyanların lehine değişmeye başlamıştır. Yahudilerin sürülmesinin ardından, Kıbrıs'ta hızla yayılan Hıristiyanlık, paganizmi de ezip geçmiştir (Lukach-Jardine, 1913: 18). Böylelikle Akdeniz'in dinsel esintileri Kıbrıs'ta yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştur. Hıristiyan birliği yolunda emin adımlarla ilerleyen Kıbrıs'ta pagan kültürleri bir bir Hıristiyanlığa uyarlanarak Hıristiyanlığın daha çok taraf-tar kazanması sağlanmıştır. Bu bağlamda, bereket tanrıçası Afrodit'in yerini Panagia almıştı (Maier, 1994: 53). Hatta bir adım daha ileri gidilerek Baf bölgesinde St. Panagia Afrodit Kilisesi inşa edilmiş, bu sayede paganların sempatisi kazanılmak istenmiştir (Maier, 1994: 54). Aslında bu olgu sadece Kıbrıs'la sınırlı değildi. Akdeniz bölgesinde var olan paganlar, kültürlerine bir Hıristiyan karşılığı bularak bu sürece dahil oluyorlardı.

Dil ve Din'de Birliğe Doğru

Kıbrıs üzerindeki Bizans etkisini bilmeden, bu küçük adanın insanları hakkında söz söylemek yetersiz ve bir o kadar da eksik bir yaklaşım olur. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye bölünmesinin ardından, Kıbrıs Doğu Roma İmparatorluğu'nun yani Bizans'ın payına düşmüştü. Ada, bu tarihten sonra tamamıyla dış dinamiklerin etkisi altında kalarak tabiri caizse kabuk değiştirmek zorunda kaldı. İşte bu siyasal ve toplumsal dönüşüm günümüze kadar etkisini sürdürecektir ve 1963-1974 çatışmasının temelini oluşturacaktı. Bu nedenle bu dönem üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaya çalışacağız.

Büyük İskender ile başlayan Akdeniz dünyasının Helenleşme süreci, Hıristiyanlığın bu dünyada yayılmaya başlamasıyla birlikte yerini doğu Hıristiyanlığına bırakmaya başlamıştı. Bir bakıma önemli bir devrim, sonrasında gelen daha güçlü bir devrimle yerinden ediliyordu. Doğu Hıristiyanlığında her geçen gün devletin etkisi daha hissedilir olmaya başlamıştı. Bu karşılıklı çıkar ilişkisinin yarattığı pencereden bakıldığında, 4. yüzyılda Doğu İmparatorluğu, Batı'ya nazaran çok daha "Hıristiyan bir imparatorluk" görüntüsü veriyordu (Brown, 2000: 43). Roma İmparatorluğu gittikçe sınırları genişleyen, bu nedenle nüfusu sürekli artan ve değişen heterojen bir toplum yapısına sahipti. Ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayanıyordu ve nüfusun ağırlıklı kısmı tarımdan geçimini sağlıyordu. 4. yüzyıla gelindiğinde toplumda zengin ile fakir arasındaki uçurum derinleşmişti (Brown, 2000: 21). Özellikle 4. yüzyılda Akdeniz dünyasının insanları ciddi bir kuraklıkla karşı karşıya kalmışlardı. Bu dönemde baş gösteren fakirlik, salgın hastalıklar ve bunun neticesinde gelen toplumsal bunalım, Hıristiyanlığı bir cazibe merkezine dönüştürmüştü. Yardıma muhtaç insanlara el uzatanlar Hıristiyanlardı. İnsanlar cemaati, cemiyetten daha sıcak ve güvenli bulmaya başlamışlardı. Artan yoksulluk manastırları birer sığınma merkezi yapıyordu. Peter Brown'un ifade ettiği gibi: "Bu dönemde Hıristiyan olmak, civis romanus (Roma vatandaşı) olmaktan daha güven vericiydi." Çünkü daha henüz devlet-din işbirliği sağlanamamıştı. Bir başka ifadeyle, toplumun yeni dini, devletin korumasından yararlanmaya başlamamıştı. Bu işbirliği 312 yılında İmparator Konstantin'in Hıristiyanlığa iman etmesiyle gerçekleşmeye başladı.

Konstantin'in iman etmesiyle, zulüm gören Hıristiyanlık inancı yüzyılın sonlarına doğru İmparatorluğun resmi dini olmayı başarmıştı. Böylece Hıristiyanlık "zulüm gören"den, "zulüm eden" konumuna yükselecek bir ivme kazanmıştı. İmparatorun Hıristiyan olmasının bir hediyesi olarak Konstantin din adamlarına dokunulmazlık tanırken, Kiliseyi de unutmuyarak onu armağanlara boğmuştu (Todd, 2004: 142). Hıristiyanlığın ivme kazanmasıyla, dördüncü yüzyılın sonlarına gelindiğinde putperestlik yasaklanırken, birçok putperest tapınağı da yıkılıyordu. 391 yılında İmparator Teodosyos tüm tapınakları kapattığını resmen ilan etmiş ve bunların kiliseye dönüştürülmesine izin vermişti (Todd, 2004: 152). Bu konu hakkında Bizans Tarihi uzmanı Paul Lemerle şöyle yazmıştır.

Bağnaz Hıristiyan, ayrıca din konusunda devletin sonsuz, sınırsız gücü olduğuna inanan Theododius, paganizme karşı, en önemlisi ünlü 392 tarihli ferman olan bir dizi önlem aldı: Kurban sunmalar ve pagan tapma tarzının tüm törenleri, hatta tapınaklara girmek bile yasaklandı. Bu yasaklara uymayanlar, o korkunç, kutsal şeylere ve hükümdara karşı çıkma suçlamasının tehdidi altında bırakıldılar. Bunun üzerine, tapınaklar, bağnaz Hıristiyanlar tarafından tahrip edildi ya da kiliseye dönüştürüldü. (...) 393'te olimpiyat oyunlarına son verildi... (Lemerle, 2004: 42).

İmparator Magnus Maksimus döneminde bir adım daha ileri gidilerek imandan sapanlara ölüm cezası getirilmiştir (Todd, 2004: 152). Tüm bu uygulamaların sonucunda Kilise, Akdeniz şehirlerinde korkulması gereken bir güce dönüşüverdi. Bir asır önce imparatorlukta zulme uğrayan küçük bir kitlenin dini olan Hıristiyanlık, 4. yüzyılın sonralarına doğru artık çoğunluğun dini durumuna gelmeyi başarmıştı.

Bizans ile beraber Hıristiyanlık Akdeniz bölgesinde büyürken, diğer taraftan Yunanca, coğrafyanın hâkim dili olma yolunda emin adımlarla yürüyordu. Doğu Roma yani Bizans Devleti, bir Latin devleti olarak doğmuştu. Bunun doğal sonucu olarak Latince hâkim dil konumundaydı. 6. yüzyıla kadar Latince, Bizans Devleti'nin resmi dili olarak kalmıştı (Milas, 2003: 38). M.Ö. 3. yüzyıldan başlayarak Eski Ahit'in Yunanca çevirilerine rastlamak mümkündü. Buna karşı Hz. İsa'dan sonra yazılmış olan Yeni Ahit ise başından itibaren Yunanca olarak yazılmıştı (Milas, 2003:111). Yunanca'nın Hıristiyanlık dili oluşu, bu dili toplumun her katmanında konuşulur kılmıştı. En alt tabakadan, en üst tabakaya kadar bu dinin mensupları ibadetlerini, dualarını ve ilahilerini bu dili kullanarak yapıyorlardı. Vaazlar yine bu dille yapılıyordu. Dolayısıyla, 6. yüzyıla kadar egemenliğini sürdüren Latince, bu yüzyıldan sonra artık yerini Yunanca'ya bırakmak zorunda kalmıştı. Böylece halkın büyük çoğunluğu için ortak dil, aynı zamanda bilim, sanat ve edebiyat dili Yunanca olmaya başladı (Levtchenko, 2007: 23). Yunanca'nın, devletin kilise ve bürokrasi gibi tüm kurumlarına hâkim olmaya başlaması, zorunlu olarak halkı Yunanca öğrenmeye itiyordu. Öyle ki, bir mesleğe girmek ya da herhangi bir iş sözleşmesi yapmak için Yunanca zorunlu hale gelmişti (Mango, 2008: 34).

Hıristiyanlığın Zaferi

Kavimler göçü, depremler, savaşlar, kuraklık, salgın hastalıklar ve özellikle veba salgını sonucunda Bizans ekonomisi bir daralma yaşıyordu. Ekonominin temelini tarıma dayalı olması krizi daha da ağırlaştırıyordu. Köylünün zor durumu doğrudan kentliyi vuruyordu. Bir bakıma yoksulluk yoksulluğu doğuruyordu. Kentlerdeki aşırı yoksulluk nedeniyle yardım dağıtmak kısa zamanda Kilise'nin başlıca görevlerinden biri haline gelmişti (Rice, 71). Toplumun düşkünlerinin, muhtaçlarının sığınağı artık kiliseler olmuştu. Yaşanan tablo, Kilise'ye ibadet merkezi olmanın yanında yeni sosyal görevler yüklemişti. Yeni süreçle birlikte, çevresinde yetimhaneler, imarethaneler, huzur evleri ve dispanserler bulunan kiliseler görülmeye başlanmıştı. Kilise'de şartların dayatmasıyla ortaya çıkan yeni toplumsal misyon, insanların düşünce ve düş gücüne egemen olmasına ve yüzyıllar boyunca yaşamlarının merkezi haline gelmesine neden olan yolu açmıştı (Rice, 71). Anakarada olup bitenlerin benzerleri Kıbrıs'ta da yaşanıyor. Ada olmanın dezavantajı bağlamında, her yönüyle dışa bağımlılığın var olduğu Kıbrıs, bir bakıma, bölgede yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelerin muhakkak uğradığı bir liman vazifesi görüyordu.

Kıbrıs, yukarıda özetle anlattığımız tüm toplumsal süreçlerden sırasıyla geçmişti. 4. yüzyılda Kilise bir idari kurum olarak İmparatorluk coğrafyasında kurumsallaşırken, bu işlevini Kıbrıs'ta da yerine getiriyordu. 325 yılında toplanan İznik Konsülünde Kıbrıs'ı temsilen üç piskopos yer almıştı. Demek ki, 325 yılına gelindiğinde Kıbrıs'ta en az üç piskoposluk bulunuyordu. Bunun bir diğer anlamı; Kıbrıs'ta Hıristiyanlık basit bir halk hareketinden, Kilise düzeyinde temsiliyet kâbiliyetine sahip olabilecek bir çoğunluğa erişmişti. Nitekim, İznik Konsülünden yüzyılın sonlarına doğru adada piskoposluk sayısının 15'e çıktığını görmekteyiz (Maier, 1994: 59). Buradan hareketle şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki; 4. yüzyılda Kıbrıs, hiyerarşik örgütlenmesini tamamlayan on beş piskoposluğu bulunan bir Kilise kurumuydu karşı karşıyaydı. Bu nedenle Kilise'nin, adanın siyasal ve ekonomik yapısına nüfuz etmesinin bu yüzyıla rastlamasının tesadüf olmadığı hemen anlaşılmalıdır. Bu yüzyıl, aynı zamanda Kıbrıs'ın depremlerle sarsıldığı bir yüzyıl olmuştur. Yüzyılın ortalarında meydana gelen depremler sonucu, adanın en önemli dini ve ticari merkezi Salamis ve Baf şehirleri yerle bir olmuştur. Depremler neticesinde yaşanan toplumsal sıkıntılar, Kilise'nin çabaları sonucunda aşılmaya çalışılmıştır. Nitekim, devlet tarafından yapılan yardımların Kilise aracılığıyla dağıtılması, Kilise'nin toplum nazarında itibarını arttırmıştır. Dahası, Kilise kurumsallığını tamamladıkça, idari mekanizmayı da kontrol altına almaya başlamıştır.

Kıbrıs halkı, geçimini topraktan sağlamaya çalışan köylü bir toplumdur. Her ne kadar belli kentler ticarete ön plana çıkmış olsa da ekonominin temeli tarıma dayanıyordu. Köylülerin büyük kısmı toprak ağalarının tarım arazilerinde çalışıyordu. Çok azı kendine ait toprağı işleyebiliyordu. Adanın idari yapısında köylerin ağırlıkta oluşu, toplumu zorunlu olarak cemaat tipi örgütlenmeye itiyordu. Hıristiyanlıkla beraber köyün merkezine kilisenin yerleşmesi, kilise merkezli bir köylü toplum yapısının ortaya çıkmaya yol açmıştı. Bu yapı bugün bile hemen hemen tüm özellikleriyle ayakta durmaktadır. Kilise yapısı Kıbrıs'ta gelişip güç-

lendikçe, ekonominin yüzü de değişmeye başlamıştı. Bir yüzyıl önce zengin toprak sahiplerinin malikânelerinde çalışan Kıbrıslı köylüler, artık Kilise'nin malikânesinde çalışmaya başlamışlardı. 4. yüzyılda yaşanan bu sosyo-ekonomik değişim, Kıbrıslılara efendi değişimi dışında herhangi bir değişiklik getirmemişti. Köylülerin yoksulluğu devam ederek artmıştı. Buna mukabil, Kilise'nin sahip olduğu mal mülk sayısında büyük artış kaydedilmişti. Kilise'nin artan maddi zenginliği yanında, kendisine sayısız hak ve ayrıcalıklar tanınırken, kamu görevlerinde bazı yönetim ve belediye işleri de din adamlarına bırakılmıştı (Levtchenko, 2007: 28).

Kıbrıs Kilisesi kendi toplumu üzerindeki nüfuzunu, 431 yılında toplanan Efes Konsülü'nde Antakya Patrikliği'nden bağımsızlığını kazanarak daha da artırma fırsatı yakalamıştı. Efes Konsülü'yle Kıbrıs Kilisesi kendi başpiskoposunu seçme özgürlüğünü kazanmıştı. Bu kayda değer başarı, İmparator Zeno'nun lütfuyla doruğa çıkmıştı. 488 yılında İmparator Zeno, Kıbrıs Kilisesi'nin hem bağımsızlığını onaylamış hem de ona özel ayrıcalıklar tanımıştı. Elde edilen bu ayrıcalıkları şu şekilde sıralayabiliriz (Luke, 1969: 16): Resmi belgeleri kırmızı mürekkeple imzalamak, dini törenlerde mor pelerin giymek, piskoposluk asası yerine, İmparatorluk asası taşımak.

Bu ayrıcalıkların en önemli tarafı, tüm bu özelliklerin imparatora ait olan ayrıcalıklardan oluşuyor olmasıydı. İmparator Zeno tarafından Kıbrıs Kilisesi'ne verilen bu haklar, piskoposların yerel otoritesinin daha da güçlenmesinin önünü açmıştı (Roueché, 2000: 570). İmparatorluk ile Kıbrıs toplumu arasındaki ilişkilerin Kilise vasıtasıyla cereyan edecek olması, Kıbrıs'ın Ruhban sınıfına politik bir misyon yüklemişti. Kilise'nin temel sorumluluğu, Tanrı'ya duyulan inancın kutlanmasına yani ibadete nezâret etmektir. Ancak Kilise sorumluluğunu bununla sınırlı tutmamıştı. Kilise'ye bahsedilen yetkiler, Kilise'nin dini işlevinin, ekonomik ve siyasal işlevinin gerisine düşmesine neden oldu. Kilise'nin sahip olduğu toprak miktarı arttıkça, Kilise'nin muhtaçlara dağıtmış olduğu üründen daha fazla bir ürün yani artı ürün ortaya çıkmıştı. Bu artı ürün sayesinde Kıbrıs Kilisesi sadece dinsel ihtiyaçların karşılandığı bir kurum olmaktan öte, adanın ekonomik ve ticari hayatının da merkezi konumuna yükselmişti. Böylelikle, adadaki tüm ekonomik ve siyasal idare; büyük toprak sahipleri, resmi memurlar ve ruhban sınıfı üçlemesinden meydana gelen küçük bir azınlık tarafından yönetilir duruma gelmişti (Maier, 1994: 58). Kilise mevcut sosyal ve ekonomik adaletsizliğe bir tepki olarak gelişip büyümesine rağmen, bu adaletsizliğe bir çözüm getirememişti. Bunu yapamadığı gibi, bu sisteme entegre olarak adaletsizliği, daha yerinde bir ifadeyle, yerleşmiş düzeni desteklemiştir.

Bizans dönemi Kıbrıs'ı anlatanlar, bu dönemin sosyo-ekonomik temelde zengin bir dönem olduğu üzerinde dururlar. Mimari zenginliği, adanın tüm insanların müreffehliği şeklinde sunarlar. Aslında bu bilgi eksik olduğu kadar, aynı zamanda yönlendirici ve yanıltıcıdır. Öyle ki, adanın yoksul köylülerinden hiç bahsedilmez. Kıbrıs'ta yaşayan halkın tamamı o dönemde ticaretle uğraşmış ve bu ticaret sayesinde zengin bir hayat standardı sürüyormuş gibi bir hava yaratılmak istenmiştir. Halbuki bu dönemde Kıbrıs, veba gibi salgın hastalıklardan, uzun yıllar süren kuraklıklardan, ağır vergilerden ve şehirleri yerle bir eden depremlerden çok çekmiştir. Bu çilenin ağır yükünü ise en çok, adanın çoğunluğu oluşturan köylüler yüklenmiştir. Bilindiği gibi, adanın iklimi tipik bir Akdeniz iklimidir. Bu nedenle, yazlar sıcak ve kuraktır, ancak ılık geçen kış boyunca yağmur yağar. Kar yağışı pek görünmez, sadece, çok yüksek tepelerle sınırlıdır. Bu nedenle akarsuları yok denecek kadar az ve kısa ömürlüdür. Bunların doğal sonucu olarak, tarımsal üretim yağmura bağımlıdır. O dönemde köylüler ürünlerini karasaban yöntemi ile sonbaharda ekerler ve ilkbaharda hasat ederlerdi. Bitki örtüsü genelde bodur ağaçlardan oluşan Kıbrıs'ta, meraların yaygın olmayışından dolayı, büyükbaş hayvancılık fazla gelişmemiş, bunun yerine küçükbaş hayvancılık tercih edilmişti. Köylü sulu tarım yapamadığı için, hasatın verimi doğrudan yağmurla ilişkiliydi. Eğer o sene kurak giderse, gelecek yıla ekecek tohum dahi bulunamayabiliyordu. Yani kuraklığın doğal sonucu kıtlıktı. Bu nedenle köylüler sadece kendilerine besin temin etmek zorunda değillerdi. Aynı zamanda gelecek yıl ekim yapabilecek asgari tohumu elde etmek ve bunun yanında havayalarının besinini de karşılamak mecburiyetindeydiler. Böylece toplam hasatın büyük bölümü peşinen tohuma ve yeme ayrılıyordu. Tüm bunların üzerine devletin artı üründen aldığı vergi ve ardından gelen Kilise istihkaki, köylünün belinin iyice bükülmesine neden oluyordu.

Kıbrıs'ta doğaüstü inanışların yaygınlığının giderek azalması, paganizmin nüfuz yitirmesi, tapınak merkezli toplumdaki, kilise merkezli topluma geçilmesi, daha yerinde bir ifadeyle çok tanrılı bir kültürün yerini tek tanrılı kültürün almasıyla, toplum tekdüzeleşmeye başlamıştı. Adanın Roma idaresine kadar tek dilli bir toplum yapısına sahip olmayışı, genel anlamda ortak bir dil boşluğu yaratıyordu. Zaten adada, birçok dil konuşuluyordu. Yani ortak bir dil söz konusu değildi. Ptolemy'ler ile adadaki tüm irili ufaklı krallıklar da yok edilip, tek idare sistemi kurulunca, halk mecburi olarak hâkim dili öğrenmek, konuşmak ve yazmak zorunda kalmıştı. Bizans idaresiyle birlikte Latince'nin, Yunanca'nın gerisine düştüğünü biliyoruz. Uzun Bizans idaresi boyunca Yunanca, bölgenin hâkim dili konumuna yükselmeyi başarmıştı. Bunun doğal bir sonucu olarak, Kıbrıs'ın çok dilli yapısı da bu değişimden nasibini alarak yerini tek dile; yani Yunancaya bırakmıştı.

Afrodit'in adası Kıbrıs, Bizans idaresi boyunca toplumsal dönüşümünü gelecek yüzyıllara taşıyabilecek seviyeye getirebilmişti. Pagan inancı, yerini Hıristiyanlığa bırakmış, tüm eski âdet ve gelenekler Hris-

tiyanlık cilasıyla yeni bir forma kavuşturulmuştu. Bu süreçte, Pagan tanrıların yerini, azizlerin doldurmaya başladığını görüyoruz. Bunun yanında, dağınık toplum yapısı Kilise'nin hamiliğinde tekleştirilmiş, ruhban sınıfı politize olmuş bir tüccar gibi yeni bir kimliğe kavuşturulmuştur. Yaşanan tüm bu dönüşüm sayesinde, Kıbrıs "Kilise Devleti" hüviyeti kazanmıştır. Bu cümlenin gerekçesini, toplumun her alanında görülen Kilise'nin perçinleşen gücü oluşturmaktadır. Kilise, hem Tanrı'nın yeryüzü temsilcisi, büyük bir feodal bey, hem de büyük bir tüccar olmuştu. Aynı zamanda fonksiyonel anlamda devlet gibi davranıyordu. Kamunun bütünleyici bir parçası haline gelen Kilise, merkezi idareye uzak konumdaki adanın yönetim boşluğunu fırsata çevirebilmişti. Yönetim boşluğunu dolduran Kilise, hızla büyüyen kentleri kısa vadede etki alanına alabilmişti. Bu durum daha çok askerî işlerle meşgul olan yönetimin de işine geliyordu. Neticede ruhban sınıfı, sivil sahada da kendine büyük ve saygın bir mevki kazanmıştı. Sivil sahada da kendisine önemli bir mevki yakalayan Kilise, tüm çabasını dünyevi ve ruhani kudrete sahip olmak için harcamaya başlamıştı (Angold, 1995: 256). Kilise hem halktan hem de yönetimden maddi olarak büyük yardımlar sağlıyordu. Ayrıca Kilise ticaretle uğraştığı için buradan da azımsanmayacak gelirler elde ediyordu. Bu gelirlerin büyük kısmı kilise çiftliklerinden sağlanıyordu. Yoksulluğun kol gezdiği bir toplumda çok sayıda insan çalıştıran Kilise bir istihdam sağlayıcı gibi hizmet vermeye başlamıştı. Artan gelirleri sayesinde Ruhban sınıfı, adanın en ıssız köşelerine kadar küçük de olsa kiliseler inşa etme şansını yakalamışlardı. Öyle ki, bu dönemde Kıbrıs bir baştan bir başa kiliseleşmiştir. (Spyridakis, 1964: 37).

Savaşlar, İnsanlar ve Göçler

Lüzinyan idaresi altında Kıbrıs'ta nüfus kompozisyonu, eskiden de olduğu gibi yine çeşitli olmuştur. Nüfus oranları bilinmemekle beraber adada bu dönemde: Ortodoks Hıristiyanlar, Avrupa'nın çeşitli bölgelelerinden gelen Katolik Hıristiyanlar (Franklar, Almanlar, İngilizler, İspanyollar, İtalyanlar vd.), Suriye ve civarından gelen Ortodoks olmayan Hıristiyanlar (Nasturiler, Kıptiler, Yakubiler ve Dürziler), Maronitler, Ermeniler, Yahudiler, Afrika'nın çeşitli yerlerinden ve Rusya'nın bozkırlarından getirilmiş köleler ve Müslümanlar (Araplar ve Türkler) yaşamaktaydı. Adı geçen bu nüfus topluluklarının sayıları hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Bazı batılı ve Yunan tarihçiler, başat nüfus olarak Ortodoks Bizanslıları gösterse de bu durumu destekleyen kaynaklara sahip değillerdir. Ancak bu dönem için Ortodoks Bizanslılar, Latin Avrupalılar, Maronitler ve Ermeniler, azınlık sayılmayacak bir şekilde nüfusun ekseriyetini oluşturuyorlardı diyebiliriz. Nüfus hakkındaki fikrimize ışık tutması açısından şunu söyleyebiliriz. Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesinin ardından 18.000 ile 80.000'e yakın Maronit'in Kıbrıs'a göç ettiği tahmin edilmektedir (Setton, 1955: 56). Başka bir kaynak ise, 1224 yılında en az 60 köyün tamamında Maronitlerin oturduğunu yazmaktadır (Hourani, 1998: 5-6).

Kıbrıs'ın Haçlılar çağında giderek elde kalan tek toprak olması adayı ticari antrepo haline getirmişti. Civar ülkelerde arta kalan Haçlılar ve diğer Hıristiyan unsurlar ticaretlerini Kıbrıs üzerinden yapmak zorunda kalmışlardı. Bir diğer ifadeyle, Kıbrıs, Hıristiyanlar arası ticaretin merkezi olmuştu. Yine, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında yürütülen ticarete mühim bir role sahipti. Yakındoğuda sıkışıp kalan Haçlılara gönderilen yardımlar, zamanla yerini Doğu ile Batı arasında mal değiş tokuşuna yani ticarete bıraktığı bilinen bir gerçektir. Adanın coğrafi konumu ile bölgede değişen siyasal konjoktür birleşince, ada zamanla ticari bir çekim merkezi haline gelmişti. Doğu-Batı ve Doğu-Doğu istikametinde gerçekleştirilen ticaretin zorunlu uğrak noktası olan Kıbrıs'a yoğun bir nüfus akışı yaşanmıştır. Aynı zamanda bu süreçte adaya birçok tacirin gelip yerleştiği gözlemlenmiştir. Sözgelimi, bu ticaretten fayda sağlamak için 1170 yılında adada hatırı sayılır bir Yahudi nüfus olduğu kaydedilmiştir (Galatariotou, 2004: 55). Şems'el-din, daha çok bilinen adıyla Mukaddaşi, 985 yılında yazdığı "Suriye'nin Tasviri" adlı eserinde; ticaret merkezi olmasından dolayı birçok Müslüman tacirin Kıbrıs'ı tercih ettiğini yazmış ve eklemiştir: "Kim ki, denizlerde üstünlük kurarsa Kıbrıs onundur" (Cobham, 1908: 5).

Haçlıların doğudaki en büyük destekçileri Ermeniler olmuştur. Özellikle Kilikya Ermeni Prenslüğü Kıbrıs'a yakınlığından dolayı aralarında hem ticari hem de askeri ilişkiler açısından bir yakınlık gelişmiştir. İlişkilerin bu seyri Ermeniler ile Haçlılar arasında müttefikliğe dönüşmüştür. Özellikle Kıbrıs'ın Haçlıların idaresine geçmesiyle Guy de Lusignan'ın, Kilikya Ermenilerinden çok sayıda kişiyi adaya davet ettiğini ve bu davetin karşılıksız kalmadığını kaynaklar belirtmektedir. Böylece, adada var olan Ermeni nüfusa yenileri eklenmeye başlamıştır. 1192 yılındaki ilk ciddi göç dalgasından sonra adaya en büyük Ermeni göçü, Kilikya Ermeni Krallığı ile Memlükler arasında yaşanan mücadeleler sonucunda gerçekleşmişti. Bunun neticesinde 30.000 civarında Ermeni Kıbrıs'a sığınmak zorunda kalmıştır (Hadjilyra, 1999: 12). Böylelikle Ermenilerin adadaki nüfus sayıları artmış, bu göç nedeniyle adanın en önemli nüfus gruplarından biri haline gelmişlerdir (Konnari, 2005: 167).

Osmanlı fethi öncesinde adanın nüfusunun kesin olmamakla beraber, 160.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Norwich, 1989: 472). Bu dönem için Kıbrıs'ın nüfusu hakkında tahminde bulunanlara göre nüfus 100.000 ile 200.000 arasında değişmektedir (Hill, 1952: 787). Gerçi, Mısır'ın fethi sonrasında Kıbrıs'a yoğun bir göç süreci yaşanmıştır (Arbel, 2008: 38). Ancak bu süreçte ne kadar kişinin adaya geldiği

hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. O halde Türkler adaya geldiğinde nüfusun, 100.000 ile 200.000 arasında olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Çünkü savaş sırasında birçok köy ve yerleşim birimi harabe olmuş, metruk bir hale gelmişti. Bunun doğal bir uzantısı olarak da, adanın nüfusu ciddi bir şekilde azalmıştı. Nitekim, 1572 yılında fethin hemen ardından yapılan ilk Osmanlı tahririnde 905 meskun köye karşılık, 76 boş köy sayılmıştır (İnalcık, 1971: 27). Demek ki, adada bulunan 981 köyün 76'sı tamamen boşalmıştı. Muhtemelen bu metruk köyler, savaşın bir sonucuydu (Arbel, 2008: 38). Diğer yandan kıtlık, kuraklık, salgın hastalıklar, depremler ve çekirge istilası gibi faktörler, nüfusun azalmasında en az savaş kadar etkili olmuştur. Bunun dışında Venedik idaresinin ağır vergi yükü, halkın göç etmesine neden olmuştur (Varella, 2006: 63). Baumgarten, Hıristiyan hacı, 1508 yılında Kıbrıs'ta bulunduğu sırada, tüm Kıbrıslıların Venediklilerin birer kölesi olduğundan, ağır vergilerden bitap düştüklerinden ve bu nedenle yaşam şartlarının çok zor olduğundan bahsetmiştir (Cobham, 1908: 55). O halde tüm bunların neticesinde adanın nüfusunun azalmasının tek nedeni olarak, 1571 Kıbrıs savaşını işaret etmenin tarihsel bir hata olacağını söylemek yerinde olacaktır. Kıbrıs'ta azalan nüfusu yeniden artırmak amacıyla adaya Anadolu'dan bir göç süreci başlatılmıştır. Anadolu, Karaman, Rum (Sivas, Tokat, Amasya) ve Dulkadir (Maraş) eyaletlerine gönderilen 2 Eylül 1572 tarihli hükme dayanarak, Kıbrıs'a yapılacak nüfus naklinin gerekçesini Halil İnalcık şöyle izah etmiştir.

Kıbrıs Adası'nın istilâ dolayısıyla hayli yerleri harap olmuştur. Bu yerler tarıma elverişli verimli topraklardır, buraların ve adadaki kasaba ve köylerin mamur hale getirilmesi gerekli görülmüştür. Bunun için arazi sıkıntısı çeken, vergi tahrir defterlerine yazılmamış bulunan kimselerle, bulunduğu yerden kaçıp başka yerde yerleşenler veya ırgat olarak çalışanlar, toprak davaları bir neticeye vurdurulamayanlar, şehirlerde ve köylerde işsiz dolaşanların, defterlere yazılıp Kıbrıs'a gönderilmeleri emredilmiştir (İnalcık, 1971: 28).

Bunun haricinde hükmün gönderildiği vilayetlerin kasabalarında her çeşit zanaat erbabından, her on haneden birisi seçilip adaya sürgün edilecekti. Diğer taraftan adaya güçlü kuvvetli çiftçilerin, alet ve edevatlarıyla ve davalarıyla gönderilmesine özen gösterilmiştir. Kıbrıs'a sürgün edilen bir çiftçi burada askerlere ayrılmış kadrolara kesinlikle tayin edilmeyecekti (Orhonlu, 1971: 97). Ayrıca her göçmenin muhakkak iki kefil olması şart koşulmuştu (Orhonlu, 1971: 95). Kıbrıs'a göç edenlerin iki yıl vergiden muaf tutulacak olmasıyla, adaya göç teşvik edilmek istenmiştir. Bunun yanı sıra adanın ikliminin güzelliğinden, toprağının verimliliğinden ve havasının güzelliğinden bahsedilerek, insanlar Kıbrıs'a göç için özendirilmiştir.

Kıbrıs için hazırlanan ve 19 numaralı Mühimme defterinde yer alan sürgün hükmü başlangıçta iyi niyetle ve gönüllülük esasına dayalı olarak hazırlanmıştır. Ancak, ada Anadolu'da kötü bir şöhrete sahipti. Özellikle sürgün hükmüne tâbi tutulan vilayetler, Akdeniz'e yakınlığı dolayısıyla kulaktan duyma da olsa bu kötü şöhretten haberdardı. Kaldı ki, Akdeniz'deki korsanlık faaliyetleri herkesin malumuydu. İnebahtı yenilgisi, Kıbrıs'ı halkın gözünde güvensiz kılmıştı. Ayrıca, kötü iklim şartları, depremler, kıtlık ve kuraklık dolayısıyla adadan bir şekilde Anadolu'ya göç edenlerden, ada hakkında olumsuz izlenimler edinmiş olmalarının ihtimali yüksekti. Tüm bu olumsuz şartlardan dolayı, Anadolu halkı Kıbrıs'a göç etmek istememiştir. Mesela, Antalya kazasından Kıbrıs'a sürülmek üzere 94 hane defterde kayıt ve tespit edildiği halde bunlardan bir kısmı ortadan kaybolmuş ve ancak 74 hane adaya gönderilebilmişti (İnalcık, 1971: 30). Bu isteksizliğin sonucu olarak, 1581 yılına kadar adaya 12.000 hanenin nakledilmesi planlanmış olmasına rağmen, bu sayı ancak 8.000 ile sınırlı kalmıştır (Orhonlu, 1971: 97). Her hanenin beş kişiden mürekkep olacağı düşünülecek olursa, sürgün neticesinde Kıbrıs'a 40.000 bin kişinin yerleştirilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Calepio, fethin hemen akabinde, adanın güvenliği için yaklaşık 3.300 kadar bir askeri birliğin adada bırakıldığından bahsetmiştir (Cobham, 1908: 162). Diğer taraftan fetih öncesinde Kıbrıs'ın Magosa kentinde yaşayan Müslüman Türk nüfusun var olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz (Konnari, 2005: 119; Turan, 1998: 119). Tüm bu nüfus sayılarını bir araya getirecek olursak, Kıbrıs'ta 1580 yılında en az 43.000 Müslüman Türkün yaşadığını söyleyebiliriz. Aynı tarihlerde Bosna'nın 21.350, Ankara'nın 23.000, Edirne'nin 27.000 nüfusa sahip olduğunu hesaba katarsak (Halaçoğlu, 1991: 60), adanın iskânı hakkında daha iyi bir fikir sahibi olabiliriz.

Kıbrıs adasına Anadolu'dan yapılan sürgünlerin yanı sıra, adanın ticari hayatını canlandırmak amacıyla, Adaya Yahudi nüfus da nakledilmek istenmiştir. Örneğin Filistin'deki Safed sancağı yöneticisine gönderilen bir fermanla "malları, mülkleri ve aileleriyle birlikte 1000 zengin ve müreffeh Yahudi'nin" Kıbrıs'a gönderilmesi için talimat verilmiştir (Lewis, 1996: 143-144). Ardından 1577 tarihli bir emirnameye bu sayının 500'e düştüğü görülmüştür. Özellikle göç ettirilecek Yahudi'lerin zengin olmasına dikkat edilecekti. Bunun haricinde gitmeyenlerin yerine asla fakir Yahudiler gönderilmeyecekti (Lewis, 1996: 144). Ancak tüm uğraşılara rağmen Yahudilerin adaya yerleştirilmesi gerçekleştirilememiştir.

Fethin sonrasında, Osmanlı Devleti'nin tatbik etmiş olduğu Millet Sistemi sayesinde halklar din ekleninde bir sınıflandırmaya tâbi tutulmuştur. Millet sözcüğü Arapça bir kelime olup, din, mezhep, sınıf, topluluk ve bir dinde veya mezhepte bulunanların hepsi gibi anlamlara gelmekte ve bugünkü anlamda etnik bir anlam taşımaz (Ercan, 2001: XX). Bu durumda, Millet kavramı ırki ve etnik bir toplumu değil, dini bir aidiyeti ifade etmektedir. Böylece Osmanlı egemenliği altındaki zimmiler, mezhep ya da dinlerine göre Os-

manlı yönetimi tarafından gruplandırılmış ve bu gruplara "Millet" adı verilmiştir (Bozkurt, 1996: 9). Bu bakımdan "Millet" kavramı Osmanlı Devleti'nde dini cemaatlerin ismidir. Kişi doğduğu millet kompartmanının içinde o cemaatin ruhani, mali, idari otoritesine bağlı olarak yaşamıştır (Ortaylı, 1995: 36). Kişinin bu sistemden çıkışı ancak ihtida etmesiyle yani Müslümanlığa geçmesiyle mümkün olmuştur. İslam devleti ihtida dışında bir dinden öbürüne geçmesini hoş karşılamadığı için pratikte de buna pek müsaade etmemiştir (Ortaylı, 1995: 36). Millet Sistemi'nin mevcut şekliyle aynen Kıbrıs'ta da uygulandığı anlaşılmaktadır.

Millet Sistemi böylece adada yaşayan halkların Müslüman ve Gayri Müslim olarak ayrılmasına ve sonrasında da Kıbrıs'ta yaşayan farklı etnik kökene bağlı insanların Hıristiyanlık ve Müslümanlık potasında erimesine yol açmıştır. Geleneksel toplum yapısının 19. yüzyılda şekil değişikliğine uğraması ve de milliyetçilik hareketlerinin toplumlar arasında yer edinmesi sonucunda kitleleri birbirinden ayıran din faktörü yerini ulus faktörüne terk etmek zorunda kalmıştı. Böylelikle uluslararası düzeyde temsil kabiliyetine haiz olmayan topluluklar kendilerini daha büyük toplumlara entegre etmek zorunda kalmışlardı. Örneğin, Kıbrıs'ta Hıristiyanlık ve Müslümanlık potası içerisinde yer alan ancak ırki bağlılıkları bulunmayan birçok topluluğun bu pota içerisinde zamanla eridiği söylenebilir. Bu duruma somut bir örnek olarak yukarıda bahsettiğimiz Maronitler gösterilebilir. Bu nedenle, adada Hıristiyanlığın farklı mezheplerine bağlı topluluklar zamanla baskın bir mezhep konumundaki Ortodoksluğa boyun eğmek zorunda kalmışlardı.

Milliyetçilik Çağı

Sosyal bilimlerin en zor konularının başında, "millet" ve "milliyetçilik" kavramlarının geldiği, günümüzde hemen hemen tüm sosyal bilimciler tarafından kabul edilmektedir. Millet ne olduğu ve milliyetçiliğin nasıl ortaya çıktığı şeklindeki soruların çok sayıda cevabının olması, bu konular üzerine büyük görüş ayrılıklarının varlığını gözler önüne sermektedir. Bu nedenle, millet ve milliyetçilik kavramları üzerine yapılan bilimsel tartışmalardan çıkartılabilecek en kestirme sonuç; milliyetçiliğin çok yönlü yani poliform bir yapıya sahip olduğudur. Bu basit çıkarım, aslında, araştırmacılara çok karmaşık bir yapıyı kısa yoldan tarif etme şansı sunmaktadır: O da Milliyetçiliğin çok bilinmeyenli bir denklem olduğudur. Ve bu denklemin bugün itibarıyla bilinenleri: etnik köken, dil, kültür, gelenek, ortak tarih, din, anılar, duygular, semboller, törenler ve ritüeller olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir anlamda yaşayan bir organizmadır milliyetçilik. Zira, sürekli aktarımlar yoluyla bu canlılığını korumaktadır. Dolayısıyla, milliyetçilik geçmiş kadar bugünün de konusudur.

Homi K. Bhabha'nın da işaret ettiği üzere, milliyetçilik nesilden nesile aktarılan varsayılan hikâyelerin bir ürünü olarak görülebilir (Bhabha, 1990). O halde milliyetçilik sadece devletin ürettiği siyasi bir ideolojik kurumdan müteşekkil değildir. Diğer önemli teorisyenlerin de iddia ettiği üzere, milliyetçilik hem tabandan hem de tavandan sürekli beslenen bir yapıyla, tarihsel süreçte dalgalı bir biçimde yoluna devam etmiştir. Avrupa'da yaşanan Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler, Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi gibi tarihi hadiselerin milliyetçiliğin seyrinde başrolü oynadığı söylenebilir. Milliyetçilik ile kapitalist yayıncılık arasında doğrusal bir ilişki kuran Anderson'un bu iddiası, toplumlarda okuma yazma oranının artmasıyla milliyetçi duyguların daha hızlı yayıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Anderson, 2009). Bhabha'nın milliyetçiliğe aktarımcı bakışı, Anderson'un kapitalist yayıncılık iddiasıyla bir bütün olarak düşünülüğünde okuryazarlığın ve yayıncılığın artmasıyla aktarımların dolaşım hızının da arttığı ifade edilebilir. Matbaanın, "dünyanın durumunu ve görünüşünü" değiştirdiğini söyleyen Francis Bacon'un haklılık payı böylece büsbütün ortaya çıkmıştır (Anderson, 2009: 52). Gellner de okuryazarlık ile milliyetçilik arasında benzer bir bağ kurmuştur. O, Reformasyon'un okuryazarlık ve kitaba bağlılık yönünde yaptığı baskıyla rahiplerin tekelciliğini kırdığını ve böylece ulusçu çağa yol açan toplumsal bir özellik ortaya koyduğunu söylemektedir (Gellner, 2008). Peki modern zamanlarda yaşanan milliyetçilik gibi gelişmeler Kıbrıs'ı nasıl etkilemiştir? Bu soruya kesin bir yanıt bulmak elbette güç olacaktır. Bilindiği üzere sosyal bilimlerde toplumsal olayları açıklayabilecek tek bir doğruyu aramak eksik bir uğraş olacaktır. O nedenle çok yönlü bir bakış açısıyla konuyu ele almak daha güvenilir bir yaklaşım olacaktır. Bu bağlamda Yunan milliyetçiliğinin gelişimine bakmak, daha doğru sonuçlar elde etmemize imkan verebilir.

Osmanlı Millet Sistemi içerisinde kendilerine yer bulan Kıbrıs Ortodoks Cemaati, bu sistemin bir kurallı gereği kendi dinsel yani Ortodoksluğun çizdiği sınırlar dâhilinde geleneksel aidiyet duygularına bağlı olarak varlıklarını idame ettirmişlerdi. Kıbrıs Başpiskoposluğu bu sistemi en iyi şekilde yönetmek zorundaydı. Neredeyse özel hukuku ilgilendiren alanların tamamında söz hakkına sahip başpiskoposluk kendi cemaatine vergi ve benzeri uygulamalarla da yaklaşabilme salahiyetine de sahip olmuştu. Geniş hukuki, dini ve mali yetkiler başpiskoposluğu adada yönetimin ikinci sırasına yükselttiği gibi, adada örgütlü güçlü bir kilise yapısı kurmasına da yol açmıştı. Ada sathına yayılan güçlü ve örgütlü kilise teşkilatı, başpiskoposluğun kendi cemaati üzerinde bir tekel kurmasına olanak tanımıştı. Bunun doğal bir neticesi olarak, adada yaşayan Ortodoks cemaatin tüm bağlılığı kiliseye ve onun temsilcilerine doğru gelişmişti. Başpiskoposluk, cemaatini iki ortak nokta etrafında toplamayı iyi bir şekilde başarmıştı. Bunlardan birincisi, Ortodoksluk, diğeri ise, Osmanlı karşıtlığıydı.

Uzun yıllar boyunca adanın ruhban sınıfı, salgın hastalıklar, doğal afetler, kıtlıklar, çekirge istilası vb. gibi adada meydana gelen tüm olumsuzlukları ya cemaatin dinsel sapkınlıklara bulaşmasının ilahi bir cezası olarak ya da "Osmanlı zorbalığının" doğal bir sonucu şeklinde izah etmeye çalışmıştı. Yaşanan olumsuzlukları dinsel ve yönetsel açıklama gayreti cemaati bir arada tutabilecek bir araç olarak uzun yıllar kilise temsilcileri tarafından bilinçli olarak kullanılmıştı. Osmanlı Millet Sistemi'nin, milliyetçilik öncesi dönemde etkin olarak kullanılması gayrimüslim unsurları milliyetçilik hareketlerine hazır bir hale getirdiği göz ardı edilmemelidir. Çünkü bu sistem, gayrimüslim unsurların geleneksel yapılarını muhafaza etmesine müsaade etmişti. Kıbrıs Ortodoks Cemaati arasında milliyetçiliğin kitlesel bir güç haline gelmesinde Millet Sistemi'nin oynadığı tarihi rol inkâr edilemez bir gerçektir. Kıbrıs Başpiskoposluğu, adada din ile milliyetçiliği özdeşleştirerek tarihi bir başarıya imza atmıştır. Bu toplumsal dönüşümün Yunan Krallığı'nın kurulmasından sonra yaşanmış olabileceği söylenebilir.

Kıbrıs Ortodoks Cemaati, Yunan Krallığı'nın inkişafının ardından Yunanistan'dan gelen yoğun bir milliyetçi dalgayla yüzleşmek durumunda kalmıştı. Bu milliyetçi dalga, Ortodoksluğun Yunanlıların milli taleplerinin savunuculuğunu yaptığı düşüncesini kolaylıkla yıkmayı başarmıştı (Mavratsas, 2000: 39). Mavratsas (2000: 53)'in ifadesiyle, "Ortodoksluk, milliyetçiliğin yayılmasını durdurmada zayıf kalmıştı." Bunun sebeplerinden birinin, milliyetçilik çağında İstanbul Fener Rum Patrikhanesi'nin evrensel gücünü yitirmesi ve buna mukabil ulusal kiliselerin güç kazanması olduğu ileri sürülebilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybetmesine paralel olarak Patrikhane de nüfuz kaybetmişti. Milliyetçilik çağında Balkanlarda kurulan yeni devletlerle birlikte ortaya çıkan ulusal kiliseler Patrikhanenin dinsel sınırlarının daralmasına neden olmuştu. 1833 Yunan Kilisesi, 1865 Romen Kilisesi, 1870 Bulgar Kilisesi ve 1879 Sırp Kilisesi'nin kurulmasıyla Patrikhane eski gücünü büyük ölçüde gücünü yitirmiştir (Macar, 2003). Ulusal kiliselerin kurulmasıyla birlikte, artık din devletin çıkarlarına hizmet etmeye başlayacaktır. Nitekim yeni dönemin anlayışında devlet din için değil, din devlet için var olacaktır. Böylece hiyerarşide köklü bir değişiklik meydana gelerek, ulusal kiliseler devletin altında örgütlenme imkânı bulmuşlardır.

Ortodoksluğun giderek azalan tümleyici etkisine, ulusal kiliselerin ardından ciddi bir darbe de milliyetçilik çağında ulusal devlete aidiyet yaratmaya çalışan eğitim kurumları vurmuştur. Bu noktada 1837 yılında kurulan Atina Üniversitesi'nin önemi büyüktür (Sonyel, 2011: 79). Üniversiteyle birlikte eğitimin yönelimi dinsel olmaktan uzaklaşarak ulusal bir karakter edinmişti ve en önemli hedefi Yunan ulusal aidiyetini güçlendirmek olmuştu (Eksertzoglou, 2004: 99). Bu ulusal hedefi gerçekleştirmede tarihi bir rol oynayarak, Osmanlı coğrafyasındaki Yunanlıları yeniden Helenleştirmek üzere bir görev üstlenmişti (Clogg, 2013: 49). Bu durum, 1860'lı yılların sonlarında Yunanistan'da görev yapan ABD elçisi Aleksander Rangavis'in raporuna da yansımıştı. Rangavis şöyle yazmıştı.

Bilgi arayışıyla Yunanistan Üniversitesi'ne gelenlerin yarısı Türkiye'nin Rum vilayetlerinden gelenlerden oluşuyor. Gençlere eğitim veren hocalar, ahlak dersleri veren rahipler, bütün mahallelere ulaşan doktorlar, Konsolosluk mahkemelerinde yer alan avukatlar Atina'daki Üniversite'den mezun oluyorlar ve burada edindikleri fikirler ilkeleri yayıyorlar (Augustinos, 1997: 249).

Osmanlı topraklarının dört bir yanına dağılmış Yunanlıları yeniden Helenleştirmek için çıkılan yolda, derneklerin, tüccarların ve konsoloslukların da katkısı üst düzeyde olmuştur. Bilhassa Yunan konsoloslukları milli eğitim misyoneri gibi çalışmış; okulların kurulmasında, öğretmenlerin temininde ve her türlü mali desteğin sağlanmasında aktif vazife üstlenmişlerdi (Augustinos, 1997: 249). Osmanlı topraklarında Rum cemaatine ait okulların çoğunluğu ilkökul seviyesindeydi. Tahsilini devam ettirmek isteyenler ya Osmanlı ülkesindeki yüksek öğretim kurumlarına devam etmek ya da yurtdışına gitmek zorundaydılar. İşte bu ihtiyaç, Yunanistan'daki yüksek öğretim kurumlarına büyük bir fırsat yaratmıştı. Nihayetinde, imparatorluğun genelinde bulunan Rum cemaatleri bir taraftan Atina'ya yüksek tahsil için insani hammadde sağlamış diğer taraftan da buradan mezun olanlara bir Pazar olanağı sunmuştur (Augustinos, 1997: 252-53). Kurulan bu bağ sayesinde, 19. yüzyılın son çeyreğinde Yunan milletinin üç bin hatta dört bin yıllık bir süre boyunca, yani Homeros efsanelerinden bu yana kesintisiz devamlılığını savunan anlatım yavaş yavaş yerleşmeye başlamıştır (Heraclides, 2002: 50). Bu aynı zamanda Bavyeralı ünlü tarihçi J. P. Fallmerayer (2002)'in 1830 yılında ortaya attığı, "Yunanistan'da yaşayanların Bizans döneminde Grekleştirilen Slavlar olduğu ve bu nedenle şimdiki Yunanlıların Eski Yunanla organik bir bağının olmadığı" iddiasına da bir reddiye niteliğindedir. Bu yeni yoruma göre Yunanlılar üç bin yıldır tarih sahnesinde olan bir ulustur ve atalarının temel kültürel özelliklerini taşımaktadırlar (Millas, 2003: 166-7). Eğitim sayesinde, edebiyat, tarih, dil ve kültürde sağlanan birlik, Gellner (2008: 112)'in özlü sözünü doğrular niteliktedir: "modern toplumsal düzenin temelinde cellat değil, profesör vardır."

Yunan Krallığı büyük bir ümitle kurulmuştu. Fakat kısa zamanda beklenilene karşılayabilecek düzeyde değildi. Beşeri, ekonomik ve siyasi sorunlarla boğuşan yapısıyla ümit dağıttığı kesimlere umut olabilecek gibi görünmüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'yla mukayese edildiğinde her yönüyle yetersiz ve fakirdi.

Serüvenciler ve kendine yeni bir hayat kurma peşinde olanların dışındakiler imparatorluğu terk edip Yunanistan'a gitme niyetinde olmamıştır. Dahası, 1840'ların başında binlerce Yunanlı/Rum fakirliğin ve düzensizliğin kol gezdiği Yunanistan'dan Osmanlı topraklarına göç etmişti (Augustinos, 1997: 43). Bu duruma çare arayan Yunanistan, çözümü Yunanlı nüfusun yoğun olduğu verimli Osmanlı topraklarına göz dikmekte bulmuştu. Bulunan çözüm hem Yunan Krallığı'nın sınırları dışında kalmış 'kurtarılmamış Yunanlıları' 'Osmanlı boyunduruğundan' kurtaracak hem de Türkler tarafından işgal edilmiş zengin ve verimli ve aynı zamanda 'tarihsel olarak Helen olan' toprakların Yunanistan'a katılmasıyla iktisadi kalkınma gerçekleşmiş olacaktı. Megali İdea, Büyük Ülkü, olarak adlandırılan bu çözüm ilk kez 14 Ocak 1844 tarihinde Başbakan Kolettis'in Ulusal Meclis'te yaptığı konuşmayla resmîyet kazanmıştı (Ntokme, 2010: 413). Konuşma şöyleydi.

Yunanistan Krallığı, Yunanistan değildir; Yunanistan'ın sadece bir parçası, en küçük, en yoksul bir parçasıdır. Yunanlılar, sadece Krallık içinde oturanlar değildirler, aynı zamanda Yanya'da ya da Selanik'te, Serez'de ya da Edirne'de, İstanbul, ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adası'nda, Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır. Helenizmin iki büyük merkezi vardır. Krallığın başkenti Atina'dır. İstanbul, büyük başkent bütün Yunanlıların kenti, düşü, umududur (Smith, 2002: 17).

Başbakan Kolettis'in, bu konuşmayı Yunanistan'ın ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlarla boğuştuğu bir zamanda yapması zamanlama açısından dikkat edilmesi gereken bir husustur. Büyük Ülkü'nün ilan edilmesiyle birlikte, artık, Yunanistan'ın dış politika hedeflerinin ana hatları da belirlenmiş oldu. Büyük Ülkü, bu tarihten sonra Büyük Yunanistan'ın kurulması hayalinin açık bir ifadesi olarak Yunan ulusunun varoluş sebebi haline gelmiştir (Ntokme, 2010: 413) ve bu amaç doğrultusunda Yunanlı siyasetçiler için bir politika malzemesi olarak sıklıkla kullanılmıştır. Bu sayede, Yunan Krallığı'nın üretmiş olduğu tüm politikalar Megali İdea çatısı altında birleştirilmiştir. Gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da, konuşmada açıkça görüleceği üzere, Megali İdea'nın, tarihi ve coğrafyayı Helenleştirme yolunda bir siyasi hedef olduğu kadar, aynı zamanda ekonomik kalkınmanın, sınırlarının dışında kalan toprakları elde etmekle başarılabileceğini düşünen iktisadi bir doktrin olduğudur.

Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Kıbrıs Ortodoks Cemaati, Yunan Krallığı'nın inkişafının ardından Yunanistan'dan gelen yoğun bir milliyetçi dalgayla yüzleşmek durumunda kalmıştı. Başbakan Kolettis'in meclis konuşmasında Büyük Ülkü tanımlanırken açıkça Kıbrıs'tan bahsedilmemişti, fakat, "Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır" vurgusu Kıbrıs'ı da kapsayabilecek ucu açık bir ifadeydi. Daha da ötesi, Helenizm damgası bir çırpıda tüm bölgenin üzerine vurulmuştu. Şimdi sıra, Büyük Yunanistan olarak belirlenen bölgelerde Megali İdea ruhunu mayalamaya gelmişti. Yunan Krallığı dışında kalan "kurtarılmamış Yunanlılar" için Megali İdea, "adaletsiz ve despot bir boyunduruktan kurtarılmaları" anlamını taşıyordu (Mavratsas, 2000: 51). 1878 yılında adanın İngiliz idaresine girmesiyle, Yunanlılar Kıbrıs için aradıkları fırsatı yakaladılar. İngiltere'nin, Kıbrıs'a yerleşmesiyle başlayan liberal havayla birlikte, burada örgütlenen, Yunanlı diplomatlar, öğretmenler, dernekler ve basın kuruluşları Kıbrıs Başpiskoposluğuyla işbirliği içinde ada genelinde Megali İdea fikirlerine sağlam bir zemin oluşturmayı başardılar (Oberling, 1987: 11-17). Bu mayanın tutmasında, Yunanistan'dan Kıbrıs'a gönderilen *helenistik grurun havarileri* öğretmenlerin payı büyük olmuştur (Luke, 1965: 177). Yunan irredantizmi Kıbrıs'ta, orta vadede, şiddete meşruiyet kazandırmada bir araç vazifesi görmeye başlamıştı. Milliyetçiliğin giderek şiddeti onaylayan yüzünün devreye girmesiyle, 16. yüzyıldan beri adada bir arada yaşayan insanlar arasında toplumsal çatışmanın tohumları da ekilmiş oldu. Kıbrıs'ın yakın tarihinde önemli rol oynayan Grivas'ın hayatında bu somut durumu görebiliriz. Grivas, hatıratında şöyle yazmıştır.

Köy okulu sıkı ve disiplinliydi. (...) Elen tarihinin ihtişamının daima birinci sırada olduğu derslerimi çok seviyordum. Özellikle İskender'in imparatorluk sınırlarının yarı mitolojik muhafızı Dighenis Akritas'ın efsanelerine kendimi kaptırmıştım. (...) Annem sıkı sık onun kahramanlıklarını anlatan halk şarkıları söylerdi. Benimki mutlu bir çocukluktu ve en mutlu olanı, milli bir günde mavi beyaz bayrakların arkasında yürüdüğüm ve hepimizin içinde yanan Elen hürriyet tutkusunu hissettiğim zamandı. On bir yaşında Pancyprian Lisesi'ne devam ettiğim Lefkoşa'daki akrabalarımın yaşamaya gittim. Orası, Kıbrıs'ın bütün ortaokullarında olduğu gibi, Yunanistan'dan gelen ve milliyetçiliğimize yeni bir hareket getiren öğretmenlerle doluydu. (...) Bir gün kendi doğduğum ülkenin kurtuluşuna yol açacağı umuduyla asker olmaya ve bu mücadelede rol almaya karar verdim... (Grivas, 2012: 21).

1878 yılından 1960 yılına kadarki Enosis mücadelesinin itici gücü "Kıbrıs'ın üç bin yıllık Helen adası" olduğu iddiası, bu zaman diliminde başta kilise temsilcileri olmak üzere adanın önde gelenleri tarafından yüksek sesle dillendirilmişti. Bunun doğal bir sonucu olarak, Kıbrıslı Rumlar, adanın geleceğine dair Kıbrıslı Türklerle diyalog kurmaktan uzaklaşmışlardı. Kilise temsilcileri, ulusal sağ olarak nitelendirilebilecek diğer milliyetçi hareketlerin tek arzusu Enosis'ti ve bu yüzden Türklerle işbirliği içinde olmayı anlamlı bulmamışlardı. Yukarıdaki grupların dışında kalan Emekçi Halkın İlerici Partisi (AKEL) diyalog noktasında bir çıkış

yolu sunabilirdi. Fakat AKEL de, Temmuz 1945'teki dördüncü kongresinde, "Anavatan Yunanistan'la birleşmeyi talep ediyoruz" şeklinde aldığı kararla U dönüşünü gerçekleştirmişti (Katsurides, 2014: 290). Böylece, Kıbrıs Rum toplumunun tüm temsilcileri Enosis konusunda bir uzlaşma göstererek, Kıbrıslı Türklerle olası tüm işbirliği yollarını kapatmış oldular. Sonuç olarak, Yunanistan'ın kurulmasıyla birlikte adada mayalanmaya çalışılan Megali İdea fikri 20. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kıbrıs Rumlarının tüm kesimlerini etkisi altına almayı başaramamıştı.

Sonuç

Akdeniz'in en önemli adalarından biri olan Kıbrıs, tarihin serencamı içinde Yakındoğu'yla aynı kaderi paylaşarak sosyoekonomik ve siyasal dönüşümünü gerçekleştirmiştir. Bu değişim günümüzde de tarihe paralel olarak devam etmektedir. Milletlerin ve milliyetçiliğin icat edildiği modern zamanlarda ve sonrasında Kıbrıs, Türk-Yunan mücadelesinin ana merkezlerinden biri haline gelmiştir. Her iki taraf da, kendi kurgusal kimliklerinden hareketle Kıbrıs üzerine tezler üretmeye çalışmışlardır. Ancak, adanın küresel güç dengesine etki edebilecek jeopolitik konumu, Kıbrıs'ın salt bir Türk-Yunan sorunu olmaktan çıkarmıştır. Soğuk Savaş döneminde *Akdeniz'in Kübası* olarak nitelendirilmeye başlayan Kıbrıs, bu dönemde tamamıyla bölgesel ve küresel dış dinamiklerin yerel iç dinamikleri etkilediği, yönlendirdiği ve çatıştırdığı bir yapıya dönüşmüştür. Bölgesel kimliklerin tesiri altında kurgulanan üst kimliğe tabi alt kimlikler, böl ve yönet siyasetini şiar edinmiş siyasi aktörlerin politikalarına büyük ölçüde çanak tutmuştur.

"Kıbrıs Helendir" ve "Kıbrıs Türktür" sloganları uğruna çatışan taraflar, kısa zaman zarfında küresel güçlerin bir bayraktarı haline gelmişlerdir. Yakın geçmişte toptancı ve ötekileştirici bir tavırla kapalı devre çalışan bir mekanizmayı andıran taraflar, günümüzde Türklük ve Yunanlılık anlayışından *Kıbrıslılık* yaklaşımına geçmeye çalışarak yeni bir kimlik inşası üzerinde çalışmaktadırlar. Zira, Kıbrıs'ın ezelden beri Yunan olduğu tezi Enosis'i, Enosis'in ise Taksim'i doğurduğu fikri bugün küçük nüans farklarıyla da olsa kabul edilmektedir. Bu fikrin yaygınlık kazanması, Kıbrıslılık düşüncesinin doğuşunda etkili bir rol oynamış olabilir. Belki de ilk kez, Kıbrıs'ın kimlik sorununa içsel bir çözüm denemesi olan bu yaklaşımın uzun bir zamana ihtiyaç duyacağı ortadadır. Zira bu proje, milli politika yapıcılarının bir ürünü olarak değil, sivil toplum inisiyatifinin bir mahsulü olarak yoluna devam etmektedir.

Gelinen aşamada, Kıbrıs'ın tamamıyla Türk veya Yunan olmadığı anlaşılmıştır. Bunun yanında, milliyetçilik çağının bir icadı olan ulusal gurur ve bu gururu yücelten efsaneler, semboller, simgeler gibi vb. araçlar ve bunları korumaya yönelik geliştirilen aidiyet bağları günümüz postmodern çağında bir sorgulanmaktadır. En azından modern çağda olduğu gibi hemen kabul görmemektedir.

Bu çalışma sonuç olarak göstermiştir ki, "Kıbrıs Yunandır" tezi ne tarihi bir gerçektir ne de günümüzdeki sorunlara bir çözüm bulabilecek bir ölçüdedir. Bu iddia, 16. asırdan bu yana beraber yaşayan ve bu sayede ortak bir kültürün parçası haline gelen toplumsal birlikteliği dinamitlemiştir. Yine bu iddia, 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti'yle resmen çökmüştür.

KAYNAKÇA

- ALAGÖZ, Cemal Arif (1971). "Kıbrıs Tarihine Coğrafi Giriş", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971, S. A2, s. 13-33.
- ALASYA, Halil Fikret (1988). *Tarih'te Kıbrıs*, Lefkoşa.
- ANDERSON, Benedict (2009). *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.
- ANGOLD, Michael (1995). *Church and Society in Byzantium under Comneni 1081-1261*, New York: Cambridge University Press.
- ARBEL, Benjamin (2008). "Cyprus on the Eve of the Ottoman Conquest", *Ottoman Cyprus: a collection of studies on history and culture*, Nicosia.
- AUGUSTINOS, Gerasimos (1997). *Küçük Asya Rumları*, Çev. Devrim Avcı, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- BHABHA, Homi K. (1990). *Nation and Narration*, London: Routledge.
- BİKAİ, Patricia Maynor (1989). "Cyprus and the Phoenicians", *The Biblical Archaeologist*, 1989, S. 52, s. 203-209.
- BOZKURT, Gülnihal (1996). *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, 2. baskı, Ankara: TTK Yayınları.
- BROWN, Peter (2000). *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, Çev. Turhan Kaçar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- BUXTON, L. H. Dudley (1920). "The Anthropology of Cyprus", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1920, S. 50, s. 183-235.
- CLOGG, Richard (2013). *A Concise History of Greece*, New York: Cambridge University Press.
- COBHAM Claude Deleval (1908). *Excerpta Cypria, Materials For A History Of Cyprus*, Cambridge.
- EKSERTZOĞLOU, Haris (2004). *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi 1861-1912*, Çev. Foti ve Stefo Benlisoy, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ERCAN, Yavuz (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- FALLMERYER, Jakob Philip (2002). *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. Hüseyin Salıhoğlu, Ankara: İmge Kitabevi.
- GALATARIOTOU, Catia (2004). *The Making of a Saint The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, New York: Cambridge University Press.
- GELLNER, Ernest (2008). *Uluslar ve Ulusçuluk*, Çev. Büşra Ersanlı/Günay Göksu Özdoğan, İstanbul: Hil Yayınları.
- GRIVAS, General (2012). *Hayatım*, (Ed.) Charles Foley, Çev. Cumhuriyet Atay, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- GUNNIS, Rupert (1973). *Historic Cyprus*, Nicosia, 1973.
- GÜRİSOY, Cevat Rüştü (1962). "Kıbrıs Müşahadeleri", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Temmuz-Aralık 1962, Cilt XX Sayı: 3-4, s. 161-213.
- GÜTERBOCK, Hans G. (1967). "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered", *Journal of Near Eastern Studies*, 1967, S. 26, s. 73-81.

- HADJILYRA, Alexander Michael (1999). *The Armenians of Cyprus*, Nicosia.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1991). "Osmanlı Döneminde Kıbrıs'ta İskan Politikası", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Gazi Mağusa, 1991, s. 57-63.
- HAMMER, Joseph Von (1991). *Osmanlı Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, C.II, İstanbul: MEB Yayınları.
- HERACLİDES, Alexis (2002). *Yunansitan ve "Doğu'dan Gelen Tehlike" Türkiye*, Çev. Mihalis Vasilyadis-Herkül Millas, İstanbul: İletişim Yayınları.
- HERODOTOS (2004). *Herodot Tarihi*, 2. baskı, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- HİLL, Sir George (1952). *A History Of Cyprus*, C. I-IV, Cambridge: Cambridge University Press.
- HOURANI, Guita G. (1998). "A Reading in the History of the Maronites of Cyprus From the Eipgth Centruy to the Beginnig of British Rule", *The Journal of Maronite Studies*, 1998, S. 2, s. 1-17.
- İNALCIK, Halil (1969). "Kıbrıs'ta Türk İdaresi Altında Nüfus", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- İNALCIK, Halil (1971). "Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1971, S. A2, 59-79.
- KARA, Arif Emre (2009). *Türk Deniz Tarihinde Kıbrıs'ın Fethi*, İstanbul: Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Piri Reis Araştırma Merkezi Yayınları.
- KATSURİDES, Yiannos (2014). *Kıbrıs Komünist Partisi Tarihi, Sömürgecilik, Sınıf ve Kıbrıs Solu*, Çev. Kıyal Eresen, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- KÖNNARİ, Angel Nicolaou (2005). *Cyprus: Society And Culture 1191-1374 (Medieval Mediterranean)*, Brill Academic Publisher.
- LEMERLE, Paul (2004). *Bizans Tarihi*, Çev: Galip Üstün, İstanbul: İletişim Yayınları.
- LEVTCHEKNO, M.V. (2007). *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, Çev. Maide Selen, İstanbul: Doruk Yayınları.
- LEWIS, Bernard (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: İmge Kitabevi.
- LUKACH, Harry Charles, JARDINE, Douglas James (1913). *The Handbook Of Cyprus*, London.
- LUKE, Sir Harry (1965). *Cyprus: A Portrait and an Appreciation*, London: Harrap.
- LUKE, Sir Harry (1969). *Cyprus Under The Turks*, London: C. Hurst Company.
- MACAR, Elçin (2003). *Cumhuriyet Döneminde İstanbul Rum Patrikhanesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MAİER, F. G. (1994). "Cyprus And Phoenicia", *The Cambridge Ancient History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MAİER, Franz Georg (1968). *Cyprus From Earliest Time to the Present Day*, London: Elek Books Limited.
- MALLİNSON, William, MALLİNSON, Bill (2005). *Cyprus: A Modern History*, London.
- MANGO, Cyril (2008). *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- MAVRATSAS, Kaysar V. (2000). *Elen Milliyetçiliğinin Kıbrıs'taki Yönleri*, Çev. Öztürk Yıldırımboza, Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.
- MİLLAS, Herkül (2003). *Geçmişten Bugüne Yunanlılar Dil, Din ve Kimlikleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MİTFORD, William (1823). *The History Of Greece*, Boston.
- NEWMAN, Philip (1953). *A Short History Of Cyprus*, London.
- NORWİCH John Julius(1989). *A History of Venice*, New York: Vintage Books.
- NTOKME, Outkou Kırılı (2010). "Ulus Devlet Oluşturmada Yunanistan Örneği: Büyük Ülkü-Megali İdea", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, ss. 401-424.
- OBERLİNG, Pierre (1987). *Bellapais'e Giden Yol*, Çev. Mehmet Erdoğan, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- ORHONLU, Cengiz (1971). "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi (1570-1580)", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ORTAYLI, İlber (1995). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Nizamu*, Hamide Topçuoğlu'na Armağan'dan Ayrı Basım, Ankara: A.Ü. Basımevi.
- RİCE, Tamara Talbot (Tarihsiz). *Bizans'ta Günlük Yaşam*, Çev: Bilgi Altınok, İstanbul: Özne Yayıncılık.
- ROUECHÉ, Charlotte (2000). "Asia Minor And Cyprus", *The Cambridge Ancient History*, Cambridge: Cambridge University Press.
- SMİTH, Michael Llewellyn (2002). *Yunan Düşü*, Çev. Halim İnal, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- SONYEL, Salahi (2011). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk Yunan İlişkileri*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- SPYRİDAKİS, C. (1964). *A Brief History Of Cyprus*, Nicosia.
- TAEUBER, Irene B. (1955). "Cyprus: The demography of a Strategic Island", *Population Index*, Ocak 1955, S. 21, s. 4-20.
- TODD, Richard A. (2004). "Constantinus ve Hıristiyan İmparatorluğu", *Hıristiyanlık Tarihi*, Çev. Sibel Sel, Levent Kınran, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- TURAN, Osman (1998). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜÇAL Turgay, MALCOLM, Derek (2005). *Kilise Başlangıç Tarihine Giriş*, İstanbul: Haberci Yayınları.
- VARELLA, Stavroula (2006). "Language contact and the lexicon in the history of Cypriot Greek", *Contemporary Studies in Descriptive Linguistics*, S. 7, Oxford.
- WALLACE, Richard, WİLLİAMS, Wynne (1999). *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*, Çev. Z. Zühre İlkelen, İstanbul: Homer Kitabevi.